

KURTULUŞTAN MONDROS MÜTAREKESİ'NE VİLAYÂT-I ŞARKIYE'DE MEYDANA GELEN MÜLKİ VE İDARİ SORUNLAR

*Selçuk URAL**

ÖZ

I. Dünya Savaşı, asırlardan beri devam eden Türk-Rus mücadelesinde son safhayı teşkil etmektedir. Rusya'nın hedefi Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırarak boğazları ele geçirmek ve Doğu Anadolu üzerinden Basra Körfezi'ne ve Doğu Akdeniz'e inmekti. 1915-1916 yıllarında Vilayât-ı Şarkıye'nin büyük kısmı Rus istilasına uğradı. Ekim 1917'de patlak veren Bolşevik İhtilali'ne kadar şehirler ve köyler Rus ordusu ve Taşnak çetelerinin elinde acı günler yaşadı. Sovyet İhtilali Çarlığa son verirken 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ise Osmanlı Devleti'ne doğu vilayetlerini kurtarma fırsatı tanıdı. Osmanlı ordusu Taşnak katliamlarına son vermek üzere harekâta girişerek yaklaşık iki ay içinde bölgeyi kurtardı. Yeni dönemde mülki teşkilatın kurulması, iaşe, muhacir, halkın refahının artırılması ve bazı askeri ve idari muafiyetlerin tanınması gibi konular hükümetin önceliklerini meydana getirdi. Hükümetin almaya çalıştığı pek çok önlem mülki teşkilatların tesisinde yaşanan sıkıntılardan dolayı zayıf kaldı. Savaşın devam ediyor olması söz konusu adımlara da ciddi bir darbe indirdi.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, Rusya, Vilayât-ı Şarkıye, Elviye-i Selâse, Brest-Litovsk Antlaşması.

CIVIL AND ADMINISTRATIVE PROBLEMS OCCURRED IN THE EASTERN PROVINCES FROM THE INDEPENDENCE WAR TO THE MONDROS ARMISTICE.

ABSTRACT

The First World War represents the last stage of the deep-rooted struggle between Turkey and Russia. The aim of Russia was to abolish the Ottoman State and capture the Bosphorus and to go to the Persian Gulf and Mediterranean Sea through Eastern Anatolia. Most of the Eastern provinces were invaded by Russia between 1915 and 1916. The villages and cities suffered from both the Russian Army and Tasnak bands of rebels. While the Soviet Revolt put an end to the tsardom, the Brest-Litovsk Treaty signed on 3 March 1918 gave the Ottoman State an opportunity to save the eastern provinces. Ottoman Army started to save the region in order to stop the

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, KARS.

massacres of Tasnak powers. Setting up the civil organization, sustenance of the army, immigration, increasing the public welfare, and recognition of some military and administrative exemptions were the priorities of the government in the new era. A lot of precautions that the government wanted to take were not effective due to the problems experienced in the setting up of the civil organizations. The ongoing war also seriously hindered the steps to be taken.

Keywords: Ottoman State, Russia, Eastern Provinces, Three Provinces, Brest-Litovsk Treaty

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkan Vilayât-ı Şarkiye terimi doğu vilayetlerine karşılık kullanılmıştır. Bu terim Batılı kaynakların altı doğu vilayetini (Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Elazığ ve Diyarbakır) Ermeni sorunu ile ilişkilendirerek Ermeni vilayetleri şeklinde gösterme gayretlerine karşı daha genel bir ifade olması itibariyle Vilayât-ı Sitte teriminin yerini almıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Rus istilasından kurtarılan yerleri nitelemek üzere kullanılan Vilayât-ı Müstahlasa deyimini ise altı vilayete ek olarak Trabzon vilayetini, Erzincan sancağını ve Elviye-i Selâse'yi kapsamaktaydı. Dolayısıyla Rus istilasından kurtarılan yerler ile doğu vilayetleri aşağı yukarı aynı coğrafyaya tekabül ettiğinden her ikisi için Vilayât-ı Şarkiye deyiminin kullanılması yanlış değildir.

1- Vilayât-ı Şarkiye'nin Kurtuluşu

Birinci Dünya Savaşı, yaklaşık dört yüzyıllık bir maziye sahip olan Türk-Rus mücadelesinin son safhasını teşkil ediyordu. Rusya Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmayı, Osmanlı Devleti ise düşmanını Kafkasya'dan çıkarıp atmayı hedefliyordu. Sarıkamış Harekâtı 3. Ordu'nun mahvına neden olunca Rus ordusunun doğu vilayetlerini istila etmesinin yolu açıldı. Bu durum 1917 yılına kadar devam etti. 1917'de patlak veren Bolşevik İhtilali hem Çarlığın, hem de Osmanlı devletinin siyasi ve coğrafi yapısını kökünden değiştirdi¹.

Sovyet Hükümeti'nin ilhaksız ve tazminatsız barış sloganıyla başlattığı barış görüşmeleri 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması'yla sonuçlandı. Antlaşma Çarlığın yıkılışını tescillerken, Osmanlı Devletine de işgal altındaki

¹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s.325; Oskar Anweiler, *Rusya'da Sovyetler (1905-1921)*, Çev: Temel Keşoğlu, İstanbul 1990, s.62.

vilayetleri kurtarma fırsatı tanıdı². Brest-Litovsk Antlaşması Mebusan Meclisi'nde ele alınırken Hariciye Nazırı Vekili Halil Bey müzakereler sırasında Türk heyetinin üç talep gündeme getirdiğini ve temin ettiğini ifade etti. Bunlar; işgal edilen arazinin (Vilayât-ı Şarkiye) tahliyesi, 93 Harbinde savaş tazminatı olarak bırakılan Elviye-i Selâse'nin (Kars, Ardahan, Batum) iadesi ve diplomatik ilişkilerin kurulmasıydı³.

Rusya 1878 sınırlarının gerisine atılırken, Osmanlı Devleti de Rusya'nın emperyalist emellerine ilelebet set çekerek Anadolu'nun bütünlüğünü garanti altına almak üzere harekete geçmeye hazırlanıyordu⁴. Fakat devletin içinde bulunduğu fiili durum bunu kolaylaştırmaktan uzaktı. Anadolu'nun yaklaşık üçte birine tekabül eden Vilayât-ı Şarkiye'de şehirler, kasabalar ve köyler iki yıl boyunca büyük ve acımasız bir yıkıma maruz kalmıştı. Yüz binlerce insan evini terk etmiş ve savaş boyunca büyük sefalet ve felaketlere göğüs germek zorunda kalmıştı. Yurtlarına dönmeye çalışan muhacirleri harap olmuş şehirler ve köyler karşılamaya hazırlanıyordu. İkinci nokta ise Rusya'nın tahliye edeceği yerlerde devlet düzeninin bozulmasıydı. Rus hükümeti iç sorunlarla meşgul olurken Rus kuvvetlerinde emir-komuta zinciri bozulmuş, mülki teşkilattan ise eser kalmamıştı. Bunlara rağmen Rus ordusundaki Ermeni askerleri ile Taşnak çeteleri "Büyük Ermenistan Projesi'ni" hayata geçirmek için hareket geçmişlerdi. Türk ahalinin katli akla ilk gelen yoldu. Bundan ötürü bölgede tam bir can pazarı yaşanmakta ve asayişsizlik her geçen artmaktaydı⁵.

² *Vakit*, 5 Mart 1334/1918. Nr:135; Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul 1998, s.77-79.

³ *Atı*, 5 Mart 1334/1918. Nr: 64; *Vakit*, 5 Mart 1334/1918. Nr:135.

⁴ Tanin gazetesine göre Brest-Litovsk Antlaşması Osmanlı devletine Kafkasya'ya yerleşebilme fırsatı tanıdı. Kafkas kıtasında Türk-İslâm halkların bağımsızlığı Rusya'nın emperyalist emellerine karşı doğal bir set görevi üstlenerek Anadolu'nun garantisi olacaktı. Bu arada kıta Orta Asya Türkleri ile ilişkilerde köprü vazifesi görecekti. *Tanin*, 13 Mart 1334/1918, Nr: 3324.

⁵ Bilindiği gibi Ermeni Sorunu 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra dünya siyasetinin gündemine sokuldu. Birbiri ardına kurulan Ermeni örgütleri, Osmanlı Devleti aleyhine iç ve dışta propagandanın teröre kadar uzanan geniş bir yelpazede faaliyetlerini yürüttüler. Batılı devletlerin desteğini de arkalarına alan Ermeni cemiyetleri Rusya ile işbirliğini devamlı surette geliştirdiler. Rus-Ermeni işbirliği I. Dünya Savaşı'nda ittifaka dönüştü. Ermeniler açısından ittifakın amacı Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurmaktı. Ermenilerin bir kısmı Rusya tarafından silahlandırılan çetelere katılırken diğer kısmı da doğrudan Rus ordusuna katılarak savaşa iştirak etti. Rusya Bolşevik İhtilali ile savaştan çekilirken Ermeniler İtilaf bloğu içerisinde kalarak savaşı sürdürmeye devam ettiler. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s.581-583; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara, 1993, s.410; G. Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi* (Çev: Nazmi), Ankara, 1935, s.31; W. E. Allen-Paul Muratof, 1828-1921 *Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Ankara, 1966, s.225.

Ermeni mezalimi Brest-Litovsk müzakereleri esnasında dayanılmaz bir hal aldı. Türk gazeteleri her gün çok sayıda köyün yakıldığı ve ahalisinin hunharca katledildiğine yer veriyorlardı⁶.

Rusya'nın Vilayât-ı Şarkiye ve Elviye-i Selâse'yi tahliye ile Taşnak çetelerinin faaliyetlerini önleme sorumluluğunu yerine getiremeyeceği anlaşılınca Türk ordusu Antlaşmanın 4. maddesini bizatihi hayata geçirmek üzere 12 Şubat 1918'de ileri harekâtı başlattı⁷. İlk olarak Ermeni çetelerinin Erzincan'da göstermeye çalıştıkları mukavemet kırıldı ve 14 Şubat'ta Erzincan şehri ve kuzeye doğru Erzincan-Ardasa yolu ile sahilde Görele kazası ele geçirildi⁸.

⁶ Ati gazetesinde 12 Mart 1918'de "Ermeni Çeteleri Mezaliminden Birkaç Numune" başlıklı haberde şu bilgilere yer veriliyordu: "Erzincan'da Füskaat nam İslam köyü Ermeniler tarafından basılarak haneler ihrak edilmiş ve mahdurat-ı İslamiye düçar-ı tecavüz olmuştur. Erzincan Belediye Katibi Mehmet Efendi'nin validesiyle zevcesi ve dört çocuğu parçalanmıştır. Keleves karyesinde onbeş İslam kolları bağlanarak kurşuna dizilmiştir. Kol kasabası camisinin minaresinden Ermeniler tarafından atılan kurşunlardan dört Müslüman yolda şehit edilmiştir. Torul karyesi civar köylerinde katliam ve bu sırada mahdurat-ı İslamiye'ye alenen ika-yı şenaat olunmuştur. Elli kişilik bir Ermeni çetesi Ardasa'yı basarak kasabayı yağma ve çarşığı ihrak etmiştir. Trabzon'daki kıtaatta mevcut Ermeni efrad Tekeköy civarında altı Müslüman'ı şehit ve Ermeni nakliye efradı da Köse karyesinde enva-i mezalim irtikâp etmişlerdir. Ermeniler Erzincan'ın hariçle olan muvasalatını kat' ile birçok ahali-i İslam'ı hanelerinde ve meydanlarda ihrak etmişler ve köylerden müteaddit eşhası getirerek kurşuna dizmişlerdir. Gürcü, Ermeni ve Rum çetelerinden mürekkep takriben iki bin kişilik bir kuvvet postahaneyi işgal ve Müslümanları vahşiyane bir suretle katliam, başları kesilen Müslüman kadınların ve parçalanmış erkeklerin cesetlerini ve aza-ı muhtelifesini pek çirkin bir vaziyette teşhir etmişlerdir. Erzincan ve civarından 63 kişiyi toplayıp götürmüşlerdir. Akıbetleri malum değildir. Çardaklı boğazından Erzincan'a kadar bütün köyler tek bir kulübe kalmamak şartıyla tahribat edilmiş, şehit edilen Müslümanların meydanda kalan cenazelerin kaldırılması üç gün imtidat etmiştir. Bunlar meyanında henüz memeden kesilmiş masumların ve doksan yaşında ihtiyarların adedi pek çoktur. Erzincan'a civar köylerden beş yüz (500) kişiyi bağlayarak Erzincan'a götürmüşler ve orada kurşuna dizmişlerdir. Ermeniler Bayburt'u terk etmeden evvel iki yüzü (200) müteceviz ahali-i İslam'ı katl ve ihrak etmişlerdir. Kol kasabında elli (50) müteceviz Müslüman erkek ve kadının cenazeleri nehirde bulunmuştur. Görele ve Araklı karyelerine civar köylerde birçok katl ve kadınlara alenen şenaat ika edilmiştir. Tandırlık karyesinde yirmi beş (25) İslam arabalar içinde kesilmiştir. Ermeni eşkiyası Mamahatun'dan firar ederken nefs-i kasabada yüz (100) ve civarından celp ettikleri iki yüz (200) İslam'ı kurşunla şehit etmişlerdir. Ermeniler Aşkale'den firar ederken 25 kişiyi şehit etmişlerdir. Tazegül karyesinden otuz (30) kadın, çocuk ve erkek katl olunmuştur. Hınıs köyünde zükûr ve inastan on üçü (13) müstesna olmak üzere mütebaki ahali ihrak edilmek ve hamile kadınların karnı yarılarak çıkarılan çocuklar kucaklarına verilmek suretiyle şehit edilmişlerdir. Alaca köyünde 365 Müslüman pek feci bir suretle katledilmiştir. Ermeni çetelerinin bu mezalim-i hunharanesine dair Rus orduları kumandanlarının da tasdik ettikleri müteaddit mazbatalar ve vesaik-i resmîye, şahadet-i mutebere suretleri de mevcuttur". Ati, 12 Mart 1334/1918, Nr: 71.

⁷ BOA, HR. HMŞ. İŞO, 107/10.

⁸ Ati, 15 Şubat 1334/1918, Nr: 46.

23 Şubat'ta Mama Hatun (Tercan), 24 Şubat'ta Trabzon'a giren birlikler şarka doğru firar eden çeteleri takibi sürdürdü⁹. 26 Şubat 1918 tarihli *Vakit* gazetesinde çıkan "Şimalî Şarki Hududumuz" başlıklı makalede harekâtın insani yönüne dikkat çekiliyordu:

"Rus ordusu ... arazi-i müstevliyede asayiş muhafaza kudretinden mahrum bulunuyorlardı. Gözle görüyorduk ki işgal altındaki arazide kalan vatandaşlarımız günden güne kırılıyordu. Meydanı boş bularak dört tarafa saldırmaya başlayan Ermeni çeteleri her tarafı yakıyor yıkıyordu. Biz filhakika ne vakit olsa alacaktık. Fakat orada yaşayan insanların hayatı bizim için o arazi kadar, beklide araziden fazla kıymetliydi. Onları emanet olarak elinde bulunduranlar refah ve emniyetini muhafaza kudretini haiz olmayınca bizim bu vazifeyi görmemizden tabii bir şey olamazdı..."¹⁰.

Doğu Harekâtı, Erzurum'un alınmasıyla yeni bir safhaya girdi. 13 Mart sabahı gazeteler Türk ordusunun Erzurum'u bir kan gölüne çeviren çetelerin direnişini kırarak şehre girdiğini duyuruyordu¹¹. Erzurum'u geri alan Türk ordusu, Elviye-i Selâse'ye girmek üzere önemli bir köprübaşı elde ederken aynı zamanda Büyük Ermenistan Projesi'ne de kesin bir darbe indirmiş oldu¹². *Ati* gazetesi 19 Mart'ta Vilayât-ı Şarkiye'nin kurtuluşunun tamamlanmakta olduğunu ve eski sınıra 10-15 kilometre mesafe kaldığını müjdelerken Elviye-i Selâse'nin kurtuluşu ise artık bir zaman sorunu olmaktan öte anlam taşımıyordu¹³.

3. Ordu Komutanlığı'nın Erzurum ve Erzincan'ın durumunu tespit etmek amacıyla başlattığı incelemenin sonuçları bölgede yegâne sorun Ermeni çeteleri olmadığını, en az onun kadar açlık, evsizlik ve düzensizlik gibi ağır ve acımasız sorunların çözüm beklediğini ortaya çıkardı. Heyet-i Müfettişîye Müdür-i Umumisi Hamid Bey tarafından 22 Mart 1918'de kaleme alınan raporda şu konulara yer veriliyordu:

⁹ *Tanin*, 25 Şubat 1334/1918, Nr: 3308.

¹⁰ *Vakit*, 26 Şubat 1334/1918. Nr: 126.

¹¹ *Ati*, 13 Mart 1334/1918, Nr: 72.

¹² *Tanin*, 13 Mart 1334/1918, Nr: 3324; Sovyet hükümetinin barış antlaşmasından kaynaklanan sorumluluklarını yerine getirmediği halde Ukrayna ve Finlandiya'ya saldırması Kafkas cephesinde de her an farklı bir yol izleyeceği endişesini doğuruyordu. Ahmet Emin Bey *Vakit*'te kaleme aldığı "*Rusya İle Harp*" adlı makalede endişeye yer vermekle birlikte Alman ve Avusturya ordularının Rusya'yı kısa süre içinde yola getireceğine inanıyordu. *Vakit*, 20 Nisan 1334/1918, Nr: 180.

¹³ *Ati*, 19 Mart 1334/1918, Nr:78.

1. Erzurum ve Erzincan şehirleri kısmen, merkez köylerinin ekserisi tamamen tahrip edilmiştir. Tahribat Ruslar ve Ermeniler tarafından icra olunmuştur. Erzincan'da 23 Ocak'tan kurtuluşa kadar 1.300, Erzurum'da ise 16 Şubat'tan itibaren 2.500 kişi katledilmiştir. Ermenilerin çekiliş güzergâhına tesadüf eden bütün köyler imha edilmiştir.
2. Ahali kâmilten açtır. Şehirlerde Rusların terk ettiği iaşe ancak iki haftalık ihtiyacı karşılamaktadır. Ondan sonra buralarda maişet elim bir şekil alacaktır.
3. Mülki teşkilatın tesisinin gecikmesi bölgenin gelişmesine mani olmakta ve hükümet işleri geri kalmaktadır. Bazı mahallere geçici sıfatla birkaç kişi tayin olunmuş ise de bunlar yetkili olmadığı gibi ordunun da harekâtta dolayı mülki idareyle iştigali mümkün değildir. Memurların maaşları henüz tayin ve tebliğ edilmemiştir. Esaretten dönenlerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Ordunun yardımcıları ihtiyaca kâfi gelmemektedir.
4. Polis ve jandarma teşkilatı için henüz hiçbir şey yapılmamıştır. Ordu bu konuda okuryazar küçük rütbeli subay ve askeri bu teşkilata ayırmaktadır. Fakat gerekli teşkilatı kuracak görevliler hâlâ gönderilmemiştir.
5. Ahalinin elinde ziraat için tohumluk oldukça azdır. Bu durum gelecek için tehlike arz etmektedir. Sorunun çözümü için; mülki teşkilatın kurulması, bölgeye tahsisat gönderilmesi, Trabzon'a mümkün olduğu kadar iaşe yetiştirilmesi ve ahaliye gerekli alet ve edevat dağıtılması gerekmektedir¹⁴.

Bu tespitler göz önüne alındığında Celal Nuri Bey'in 9 Nisan'da kaleme aldığı "Kurtarılan Vatan Aksami" adlı makalede Rusların harap ettiği ve ahalisinin türlü cefaya maruz kaldığı vilayetlerin yeniden imarı için milletin ve hükümetin ciddi mesai harcaması gerektiği fikri son derece önemli bir hale geliyordu¹⁵.

¹⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-15.

¹⁵ Makalede şu hususlara değiniliyordu: "Erzurum, Van, Trabzon, Bitlis bu aksam-ı vatan bizim için iki kat azıdır. Hastalıktan rehâ bulmuş bir çocuğa validesi ne nazarla bakarsa şimdi mâder-i vatan-ı Osmaniye de eyâlât-ı müstahlasamıza öyle nigâhban oluyor. Muntazam ama kumandanları, zabıtları hissiyat-ı beşeriyeye pek de iştirak etmeyen bir ordu, ondan sonra ale'l-fevr toplanmış, kudurmuş ve azgın çeteler – Roma'da sirkte biçare esirlere savlet etmeleri kabilinden- bu dört vilayetin üzerine yığılmışlar, onları harab etmişlerdi. Karadeniz'in o güzel sahillerinden itibaren Van gölünün ra'nâ ve müstesna kıyılarına kadar o dağlık ve latif Türk illerinde her şehir, her karye, hatta diyebiliriz ki her nokta bu musibetten nasibini almıştır. Aynı Çar leşkerleri Garbî Prusya'ya, Bukovina'ya, Şarkî Galiçya'ya, Macaristan'ın bazı komitatlarına da şiddetle tasallut etmişlerdi. O güzel yerler bizim vilayetlerimizden evvel Moskof boyunduruğundan kurtuldu ve Alman, Nemçe, Macar milletleri arazi-i müstahlasayı eskisi gibi ihya ve hal-i mazlumesini terfiyi kendileri için bir izzet-i nefis meselesi bildiler. Bu gün Garbî Prusya hemen hemen hal-i sabıkına rücû etmiştir... Osmanlı insaniyeti müttefiklerinkinden geri kalmayacaktır. Oraların ahali-i muazzisine elim maziyi unutturmak, yıkılan evleri yapmak, sönen bacaları tüttürmek, harab

28 Nisan tarihli Tanin gazetesinde yayınlanan ‘‘Trabzon Ne Halde?’’ adlı yazıda Őehrin durumu Őöyle tasvir ediliyordu:

‘‘Trabzon Şehri, ecnebi boyunduruğundan kurtulduğu vakit pek feci bir halde bulunurdu. Her tarafta hayvan leŐleri, pislik görölüyor, buna birde Müslüman mahallelerin harabiyyesi inzımam ediyordu. Trabzon ahali si arasında maddeten büyük mıkya sda mutazarrır olan anasır Müslümanlardı. Müslüman ahali ile meskún bulunan mahallelerde yağma vasi bir mıkya sda tatbik edildi... Trabzon valiliğine tayin edilmiş olan Sivas Vali-yi Sabıkı Necmettin Bey yapılan tahribatın tamiri ve Trabzon’da hal-i tabiinin tamamıyla iadesi için büyük bir hüsn-i niyet ve gayretle işine sarılmış bulunuyor. Yapılacak işler arasında en ziyade ehemmiyete haiz olanlardan biriside düşman istilasından kaçış ve kendi memleketine avdet etmiş olan ahaliyi yerleştirmek ve bunların iaşesini temin eylemektir. 11 Nisan tarihine kadar bu muhacirlerden 15 bin kadarı vilayete avdet etmiş bulunuyordu; Őimdiye kadar bu adedin 20 bine balığ olduğu tahmin edilebilir’’¹⁶.

2- Mülki Teşkilatın Tesisi

Vilayât-ı Şarkiye’nin kurtuluşunu takiben savaşın yol açtığı sosyal ve iktisadi değişimler dikkate alınarak yeni düzenlemelere gidilmesi kaçınılmazdı. Maliye Nezareti’nin 17 Mart tarihli tezkeresinin bu kapıyı açtığına Őüphe yoktur:

‘‘Düşman istilasına maruz kalan Van ve Bitlis vilayetlerine merbut bazı kazaların yakın livalara rabt edilerek mezkûr kazaların hesabatını müstakil livalar misüllü doğrudan doğruya hazineye celp edilmekte ve Siirt ve Genç livaları hesabatı da Őimdiye kadar bu suretle gönderilmekte ise de bu kere Siirt’te Bitlis Defterdarlığı Vekâleti’nden alınan 14 Şubat 334 tarihli Őifre telgrafnamede Siirt ve mülhakatı on bir kazaya balığ olmakla beraber Bitlis Vilayeti’nin ekseri ve Van Vilayeti’nin bir kısım memurini Siirt ve mülhakatında ikamet etmekte olmaları hasebiyle bunların tediye-i maaşatına müteallik muamelenin Siirt Muhasebeciliđi tarafından tedvirinden ve saireden mütehaddis müşkülât tahammülün fevkinde bulunduğundan bahisle Hizan, Mutki, Bitlis, Sason kazalarının merkez livadan idare olunmak üzere Muhasebe-i Vilayet teşkili istizan olunuyor. Vilayet namına muamele ifasına halen lüzum görölmemekte olmasına mebni işar-ı ahire kadar hali hazır muameleye devam edilmesi ve Siirt ve mülhakatında bulunan Bitlis ve Van memurin-i maliyesinin lüzum görölün mahallerde

edilen dükkânları, çiftlikleri yerine getirmek, mevaşayı tekrar tanzim etmek, sönen aileleri yeniden parlatmak... İşte Türk milletinin bugünkü gayesi...’’ Atı, 9 Nisan 1334/1918, Nr:99.

¹⁶ Tanin, 28 Nisan 1334/1918, Nr:3369.

istihdamıyla muameleatın tehirine meydan verilmemesi mezkûr defterdarlık vekâletine tebliğ edilmiş ise de Bitlis vilayeti ile Ruslar tarafından bu kere tahliye edilen diğer mahaller muameleat-ı dâhiliyesinin nerelerde ve ne suretle ifade edilmekte olduğunun ve muameleat-ı maliyenin temin-i idare ve tesisi için buralara lazım gelen memurların izamı zamanı gelip gelmediğinin bildirilmesine lüzum görülmüş(tür)...”

Dahiliye Nezareti ise 23 Mart'ta Bitlis Vilayeti'ne ait mülki işlerin vekaleten Siirt Mutasarrıflığı tarafından idare edilmekte olduğunu, Trabzon ve Erzurum vilayetlerinin kurtarılan sancak ve kazalarına Ordu Komutanlığı'ndan talebi doğrultusunda mülkiye memurlarının tayin edildiği cevabını verdi¹⁷.

Benzer talep Defter-i Hakani Müdüriyeti tarafından 31 Mart 1918'de dile getirildi. Müdüriyet mülki ve defterdarlık memurlarını göndermek üzere asayişin tesis edildiği ve memur gönderilebilecek yerlerin bildirilmesini istedi. Dahiliye Nezareti'nin bu konuyla ilgili yazısına Harbiye Nezareti tarafından verilen cevapta; istilaya uğramış vilayetlerden Erzurum, Trabzon ve Bitlis tamamen, Van vilayetinin ise birkaç gün zarfında kurtarılacağı cihetle memurların buna göre tayin ve gönderileceği vurgulandı¹⁸.

Hükümet bir yandan vilayet ve sancaklara yeni bir düzen vermek üzere harekete geçerken, diğer yandan da savaştan yeni çıkmış ve sefalet içindeki bu bölgede görev yapılmasını teşvik etmek amacıyla 1 Nisan 1918'de Vilayât-ı Şarkiye'de istihdam edilecek memurların maaşlarına zam yapılmasını öngören bir kanun çıkardı. Bütün memur, öğretmen ve müstahdemleri kapsayacak şekilde bin kuruşa kadar maaş veya ücret alanlara yüzde yüz elli, bin kuruştan üçbin kuruşa kadar maaş veya ücret alanlara yüzde yüz, üçbin bir kuruştan yukarı maaş veya ücret alanlara yüzde yetmişbeş zam yapılması planlandı. Tahsisat bölgede şartlar olağan hale gelinceye kadar yürürlükte kalacaktı¹⁹.

Erzurum Vali Vekili Recep Bey'in 18 Nisan 1918'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraf sadece Erzurum'un değil, esasında bütün doğu vilayetlerinin mevcut durumuna ışık tutuyordu. Başka bir deyişle Recep Bey, beş konuyu gündeme getirerek hem hükümete, hem de mülki amirlere üzerine eğilmesi gerekenleri hatırlatıyordu:

“1. Yalnız Erzurum kasabalarında yevmilerini tedarikten aciz cidden muhtaç-ı iaşe sekene binleri müteceviz nüfus mevcut olup bu miktar

¹⁷ BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-13.

¹⁸ Dahiliye İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nden Memurin Müdüriyeti'ne 12 Nisan 1918 tarihli yazı. BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-32.

¹⁹ BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-22.

günden güne tezayüd etmekte ve henüz tahkikatı ikmal edilemeyen mülhakatta dahil olduğu halde onbeş, yirmi gün sonra otuzbeş, kırk bin adet olacağı muhakkak görülmektedir.

“2. Nüfus-ı mevcude ve vefeyat ve zayıat miktarının tahriri, vilayet ahval-i ziraiyesinin keyfiyet ve kemiyeti ile ne kadar tohuma ihtiyaç bulunduğunun ve bir taraftan da vesait-i nakliyenin tespiti gibi bir çok vazife-i mühime karşısında bulunan vilayetin halen ne jandarma, polis ve ne de memurin kadroları bu ihtiyacı tedvire velev kısmen olsun kafi gelmeyip jandarma alay ve tabur kumandanlarıyla polis müdir ve komiserlerinin ve erkân ve rüesa-ı memurinden hiç olmazsa vilayet defterdar ve tahrirat müdürünün bir an evvel izamlarına ahval-i maruza cidden lüzum-ı acil göstermektedir.

“3. Vilayetin geçirdiği buhran ve ika edilen tahribat pek büyüktür. Merkez ve mülhakatta mebanî ve mesakinin hemen nisfından ziyadesi harebezâr bir hale gelerek birçoklarının sakinleri mevasız kalmış ve bunların suret-i muvakkate de nisbeten mamur köylere yerleştirilmek suretiyle iskânları icra edilmek düşünülmüştür. İmar ve ihyası devletçe mültezim olması tabii bulunan bu karyeler halkını kendi arzusu gibi inşaatta serbest bırakacak olur isek kavaid-i hıfzu’s-sıhhaya gayr-i muvafık bir takım mesakin vücuda getireceklerdir. Bunun ıslahı atiyen hazine-i devleti büyük büyük mesarife maruz kılacaktır. Bu fazla mesarif-i külfete mahal kalmamak ve ahaliye bir miktar muavenet-i nakdiyede bulunulmak ve vakit ve zamanıyla inşaata başlatılmak üzere şimdiden miktar-ı kafi meblağın ve bunların tarz-ı inşaatının fen ve hıfz-üs-sıhhaya tatbiki maksadını teminen lüzumu kadar da mühendisin vücuduna ihtiyaç hesap edilmektedir.

“4. İklim icabınca mahdud olan ziraat mevsiminin müruruna rağmen ahali yedindeki vesait-i mevcudenin azami kısmı nakliyat-ı askeriyede istihdam edilmekte olup elde az miktarda vesait-i nakliye kalmıştır. Bu miktar vesait-e göre olsun tohumluk ihtiyacının temini emrindeki teşebbüsât hâlâ semere-bahş olamamıştır. Temin-i atı için biran evvel yetiştirilmek şartıyla üçte ikisi arpa ve biri buğday ve patates olmak üzere ikiyüz ton tohumluğun irsalini ihtiyacı-ı muaccelenin en başlıcası olarak arz eylerim.

“5. 25 Mart 334 tarihli ve 8 numrolu tahrirat-ı nezaretpenahileriyle memleketlerine suret-i iadeleri istifsar buyrulan mültecilere gelince; köylerin arz olunan hal-i hazırına göre bunların şimdiden yerlerine iadeleri kendilerinin açıkta ve maişetçe de hal-i sefalette kalmalarına mucip olacaktır. Çünkü sene-i sabıkaya nazaran bu sene iki buçuk milyon kadar noksan tohum zer’ edilmiştir. Bunların iadeleri kabiliyeti mahsulât-ı cedidenin orağında anlaşılacaktır. Binaenaleyh şimdilik iadelerinden sarf-ı nazar buyrulması muvafık-ı maslahattır. Buraya gönderilecek valilin biran evvel izamı emrinde müsaade-i aliyyelerini

başkaca istirham eylerim"²⁰.

Elviye-i Selase'nin ana vatana katılımı ve yeni bir mülki teşkilatın tesisi Vilayât-ı Şarkiye'de de savaş yıllarında yürürlüğe konulan bazı uygulamalardan vazgeçilmesine vesile oldu. Erzurum Valisi Münir Bey²¹ 16 Mayıs'ta Dahiliye Nezareti'ne yaptığı başvuruyla 93 Harbi'nden önce Erzurum merkez sancağına bağlı olan Oltu ve Kağızman kazalarının yeniden Erzurum'a bağlanmasını talep edince Dahiliye Nezareti bu konuda doğrudan doğruya Batum'da bulunan Dahiliye Müsteşarı Abdülhalık Bey'e başvurulmasını tavsiye etti²². Elviye-i Selâse'de mülki teşkilatı tanzim üzere görevlendirilen Abdülhalık Bey ve maiyetindeki heyet 30 Temmuz 1918'de hazırladığı raporda Oltu'nun Olur'la birlikte coğrafi ve iktisadi yakınlığından ötürü Erzurum vilayetine, Kağızman'ın ise diğer on bir kazayla birlikte Kars sancağına bağlanmasını teklif etti²³. Raporda öngörülen bu hususlar hükümetin Elviye-i Selâse'de mülki teşkilata nihai şekli verdiği 11 Eylül 1918 tarihli kararnamede aynen dikkate alındı²⁴.

Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey'in Kiğı kazasıyla ilgili telgrafı aynı tarihe denk geldi. Kiğı kazası Erzurum vilayeti merkez livasına bağlı olduğu halde savaş yıllarında geçici olarak Erzincan'a bağlanmıştı. Kurtuluşu takiben Erzurum'da mülki idare tesis edilemediğinden dolayı Dahiliye Nezareti'nin 24 Mart 1918 tarihli emriyle Erzincan Sancağı tarafından yönetilmeye devam edildi. Eşref Bey'in telgrafına 2 Mayıs'ta verilen cevapta kazanın idari statüsünün değiştirilmeyerek Erzurum merkez livası tarafından idare edileceği bildirildi. 5 Mayıs'ta ise nezaret şubelerine gönderilen tamimde Erzincan'a bağlanmış olan Kiğı kazasının Erzurum'da mülki idarenin teşkil edilmiş olmasına binaen yeniden mezkûr vilayetlere bağlandıkları vurgulandı. İdare-i Umumiye Müdüriyeti 5 Mayıs'ta Erzurum

²⁰ Recep Bey'in telgrafı 21 Nisan 1918'de Sadarete ahalinin iaşesi, tohumluk ihtiyacı, meskenlerin imarı ve mültecilerin iadelerinden şimdilik vazgeçilmesi gibi hususlara öncelik verilmesi talebiyle arz edildi. Nezaretin tezkeresi aynı gün Meclis-i Vükela'da ele alınarak Dahiliye Nezareti Müsteşarı'nın başkanlığında ilgili nezaretlerin temsilcilerinden bir komisyon oluşturulmasına ve bölgenin imarı, ziraatın geliştirilmesi ve asayişin artırılmasına ilişkin tedbirleri içeren bir program tertibine karar verildi. *BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-39*.

²¹ Erzurum Vali Vekili Recep Bey'in telgrafında gelmesi yönünde ısrar ettiği Vali Münir Bey 10 Mayıs 1918'de görevine başlamıştır. Münir Bey, Milli Mücadele Hareketi'nin yanında yer alarak önemli hizmetlerde bulunacaktır. Kâmil Erdeha, *Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, İstanbul 1975, s.50.

²² *BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-54*.

²³ *BOA, DH/İ-UM, 20-20/13-9*.

²⁴ Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Ankara 1989, s.23-24.

Valisi Münir Bey’i bu gelişme hakkında bilgilendirerek icap edenlere gerekli malumatın verilmesini istedi.

Şiran kazası da benzer düzenlemeye tabi tutuldu. İstiladan önce Gümüşhane sancağına bağlı olan kaza istilayı takiben geçici olarak Sivas Vilayeti Karahisar-ı Şarki sancağına bağlanarak idare edildi. Trabzon’da mülki idare tesis edilince 5 Mayıs itibarıyla yeniden Gümüşhane’ye bağlandı. Bu durum 28 Mayıs’ta Sivas Valisi Ahmet ve Trabzon Valisi Süleyman Necmi Beylere iletildi²⁵.

Mülki teşkilatların tesisinde memurların görev mahallerine zamanında ulaşmaları kuşkusuz büyük önem arz ediyordu. Bölgenin Mart sonunda tamamen kurtarılmasına rağmen Mayıs ayının ortalarına kadar memurların görev yerlerine ulaşamaması bu yöndeki çalışmalara darbe vuruyordu²⁶. Erzurum Vilayetinin telgrafına atıfta bulunan İdare-i Umumiye Müdüriyeti’nin 25 Mayıs’ta Memurin Müdüriyeti’nden Bayezid Sancağı’na tayin olunan memurların henüz göreve başlamadığını beyanla gereğinin yapılmasını talep etmesi katedilen yolu göstermesi bakımından çarpıcı bir örnek teşkil ediyordu²⁷. Nakil vasıtalarının yetersizliği ise sorunun temelini teşkil ediyordu. Bununla ilgili olarak Dahiliye Nezareti’ne onlarca telgraf gönderildi. Telgraflarda Maliye tarafından verilen harcırahların yetersizliğinden dolayı özel vasıta tutulamadığı ve görev yerlerine gidilemediğinden hem kendileri hem de ailelerinin perişanlık çektiği vurgulanıyordu²⁸.

²⁵ BOA, DH/İ-UM, 10-4/5-37.

²⁶ BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-33.

²⁷ BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-58.

²⁸ Bu tür başvurulara örnek olarak Adliye memurları namına Mehmet Ali, Komiser ve Polisler namına Asım, Şer’iyye, Maarif, İlmiye memurları namına Mahfuz, Dahiliye memurları namına Sabri ve Maliye memurları namına Agah Efendilerin 14 Mayıs 1918’de Urfa’dan gönderdikleri ortak telgrafa yer vermek doğru olacaktır: “*Mahal-i memuriyetimiz ve aynı zamanda vatan-ı asliyemiz ahval-ı hazıra dolayısıyla istila-i düşmana maruz kaldığı bir zamanda bütün mal ve mülkümüzü kaffe-i eşya ve servetimizi terk ile haysiyet-i memuriyetimizi, muazzez olan ırz ve namusumuzu muhafaza çırılçıplak bir halde envai sefaletle sabırla ma-aile Urfa’ya iltica ettik. Burada aynı memuriyet-i vazife ile istihdam olunmakta idik. Bu defa mukaddes vatanımızın istihlas olunmasıyla vazifemiz başına avdete ve harcırah ve maaşatımızın itasına irade-i nezaretpenahileri şeref-sudur olmakla azimetimiz esbabının istikmaline müsaade buyrulacağına muntazır iken yalnız kendi nefsimiz için beher saat on beş guruş harcırahımız ita olunabileceğinden bununla azimetimiz bu kere cihet-i maliyeden tebliğ buyruldu. Bu on beş guruş evrak-ı nakdiyenin öteden beri yüz guruş yirmi, otuz raddesinde olduğu böyle bir zamanda yalnız bir nefsin bile harcırahına kifayet edemeyeceği derkârdır. Halbuki her birimizin yedi, sekiz nüfus ailemiz halkı mevcut olmakla bittabi bunları meskensiz ve garip bir halde terkle azimetimiz kabil olamadığından onları da beraber götürmek mecburiyetin mecburiyeti meşrû tahtında olmasına nazaran yalnız bu kadar bir harcırahla ailemizi bir aylık mesafeye nakil gayri mümkün olduğu bedihidir. Hükümet-i mahalliyeye tedarik çaresine bakılmaz ise tarafımızdan vesait-i nakliye tedariki*

Hükümet bu nedenle 16 Mayıs'ta “*vilayât-ı müstahlasaya azimet edecek memurinin vazife başına sürat-ı azimetleri zımında ordu vesait-i nakliyesinden temin-i istifadeleri.*” kararı alarak mülki teşkilatın tesisi önündeki en ciddi sorunlardan birini ortadan kaldırdı²⁹. Meclis-i Vükela'nın kararına rağmen bu kez vilayetlerden gönderilen telgraflar sorunun aşılamadığını gösteriyordu. Erzurum Valisi Münir Bey 27 Mayıs'ta; sair vilayet ve sancaklarda bulunan Erzurum memurlarının vasıtasızlıktan hareket edemedikleri, gelemeyenlerin yerine başka memurların tayininin ise doğru olamayacağını ve bu durumda mülki idarenin tam anlamıyla teşekkül edemediğini belirterek çözüm olarak ordunun memurlara vasıta tedariki ile yollarda işlerinin temin etmesini önerdi. Dahiliye Nezareti de nakliye ve iş meselelerini halletmek üzere yeniden Harbiye Nezareti'ne başvurdu. Yazıda Meclis-i Vükela kararına atıfta bulunularak bu konuda askeri makamlara gerekli bilginin biran evvel ulaştırılması isteniyordu. 9 Haziran'da Başkomutan Vekili Namına Erkân-ı Harbiye Reis-i Sanisi namıyla Dahiliye Nezareti'ne verilen cevapta; Erzurum ve havalisine gidecek bütün memurların en seri şekilde nakil ve işlerinin temini hususunda 3. Ordu Komutanlığı'na bilgi ve emir verildiği ifade edildi³⁰.

3- Hükümetin İktisadi Hayatı Canlandırmaya Yönelik Tedbirleri

Bölgenin iktisadi hayatında ziraatın önemi dikkate alındığında bu alanda ortaya çıkan sorunların çözümü de fevkalade önem arz ediyordu. Başlıca sorun halkın elinde yeterli miktarda zirai alet ve makinenin olmayıştı. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa 20 Mart 1918'de doğu vilayetlerinde zirai alet ve edevatın büyük kısmının zayi olduğu ve gerek yerli ahali, gerekse muhacirlerin hayatlarını idame ettiremeyeceğini, buna karşılık Ziraat Bankası aracılığıyla Avrupa'dan zirai aletlerin alınarak vilayetlere dağıtılmasını devletin geleceği açısından önemli addettiğini bildirdi. Dahiliye Nezareti'nin 26 Mart 1918 tarihli başvurusu üzerine Ticaret ve Ziraat Nezareti, Trabzon, Erzurum vilayetleri ile Erzincan ve Canik sancakları için gerekli zirai levazımın Ziraat Bankası vasıtasıyla Almanya ve Avusturya'dan satın alınmasına ve bunların her yerden evvel

imkan haricindedir. Azimet etmek üzere nüfusumuza göre mesarif-i nakliye ve birkaç maaşın itasıyla burada ve yollarda tedariki mümkün olmayan işemize vesait-i nakliyenin hükümetçe tedariki esbabının istikmali için icap edenlere emr-i kat'i buyurulması müsterhemdir”. BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-66.

²⁹ BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-66.

³⁰ BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-66.

adı geçen vilayetlerin ihtiyaçlarına sarf edilmesine karar verdi³¹.

Meclis-i Vükela'nın iktisadi hayatı canlandırmaya yönelik ilk adımı esasında peyderpey uygulanmaya başlanan muafiyetleri askeri alana taşıyarak halkı askeri vergilerden muaf tutmasıydı. Böyle bir karar savaş ve istila yüzünden büyük maddi ve manevi kayıplara uğrayan vilayetlerin toparlanmasına hakikaten büyük katkı sağlayacaktı. Bu hedef doğrultusunda 16 Mayıs 1918'de ordunun ihtiyaçlarını tekâlif-i harbiye yoluyla temin etmesine son verildi³².

Ticaret ve Ziraat Nezareti 9 Eylül 1918'de Ziraat Bankası eliyle çiftçilerin 1 milyon liralık kredi kullanmasını öngören bir kararname çıkardı. Kararname mucibince çiftçiler bölgedeki Ziraat Bankası şube ve sandıklarına başvurarak krediyi kullanmaları öngörülmüştü. 23 Aralık'ta Vilayât-ı Şarkiye ahalisinin bir kısmının İstanbul'da olduğu ve bunların tekrar memleketlerine dönerek başvurularının zor olduğu tespit edilerek teminatlarını ibraz etmeleri durumunda İstanbul'daki şubelere de başvurularına karar verildi. Maliye Nezareti 25 Aralık'ta Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda istiladan kurtarılan vilayetlerde tarımı kaldırmak amacıyla hükümetçe 5 milyon liralık tahsisat ayrıldığını ve bunun 1 milyon lirasının Ziraat Bankası eliyle kredi şeklinde kullanılacağını belirterek bu paradan nerelere ne miktar ayrılacağını bildirilmesini istedi³³.

Maliye Nezareti yukarıdaki uygulamayla paralellik arz etmek üzere Rus parasının kullanımına getirdiği yasağı zamanla yumuşattı. Bölgenin kurtuluşunu takiben kanun gereği Rus parasının toplatılması cihetine gidilmişti. Fakat ahalinin elindeki paraların müsaderesi ve imhası iktisadi hayatı zayıflattığı tespit edilerek uygulamaya bir süreliğine ara verildi³⁴.

Erzurum valiliğinin vilayetin iktisadi ve ticari faaliyetleri iade ve artırmak üzere işgal sırasında Sivas'a nakledilmiş olan Erzurum Osmanlı Bankası Şubesi heyetinin bir an evvel Erzurum'a gönderilmesini içeren başvurusu Dahiliye Nezareti tarafından uygun bulunarak 19 Mayıs'ta Maliye Nezareti'ne ulaştırıldı³⁵.

³¹ Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından Dahiliye Nezareti'ne 7 Nisan 1918 tarihli tezkere. *BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-24.*

³² Dahiliye Nezareti 18 Temmuz'da Trabzon ve Erzurum vilayetleri ile Erzincan Mutasarrıflığı'na karardan haberdar ederek 3. Ordu Komutanlığına da gerekli emrin Harbiye Nezareti tarafından gönderildiğini bildirdi. *BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-74.*

³³ *BOA, DH/İ-UM, 20-17/12-30.*

³⁴ *BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-49;* Türk parasının zamanla Rus parasının yerini alması gerekirken Kasım ayında Batum'da ufaklık akçe bulmakta sıkıntı baş gösterdi. Mutasarrıf Cemil Bey 13 Kasım 1918'de "yarım ve beşer liralık evrak-ı nakdiye gönderilmezse buhran karşısında kalacağız" sözleriyle dikkat çektiği sorunun Harbiye ve Maliye Nezaretleri ile İtibar-ı Milli bankasına tebligatta bulunulmasıyla aşılmasını önerdi. *BOA, DH/İ-UM, 20-20/13-43.*

³⁵ *BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-53.*

4- Muafiyet Talepleri

Savaş dört yıl boyunca sivil, asker ayrımı yapmadan sayısız insana büyük acılar yaşatmıştı. Bunlar içinde esaret hayatı yaşayanlar kuşkusuz daha derin acı ve sıkıntılara göğüs germek zorunda kalmışlardı. Erzurum'da esarete kalmış küçük rütbeli 150 kadar memur ile 800 kadar mülkiye ve askeri emekli ve yetim bulunuyordu. Erzurum Vali Vekili Recep Bey 22 Nisan 1918'de Dahiliye Nezareti'ne başvurarak esarete kalan memurların birikmiş yirmi beş aylık maaşlarının verilmesini öngören kanunun tatbiki için zamana ihtiyaç olduğunu, o vakte kadar sefaletlerine daha fazla meydan vermemek üzere birkaç aylık maaşlarının vilayetçe karşılanmasını teklif etti³⁶.

Lazistan Mutasarrıfı 20 Nisan 1918'de Trabzon Vilayetine gönderdiği telgrafta bazı usulsüz uygulamalar nedeniyle halkın mağdur edildiğini öne sürdü. Mutasarrıf, livanın kurtuluşu akabinde 7. Kafkas Tümeni tüfekçi ustalarından Mehmet Efendi'nin halktan zorla ve fiyatını kendisinin belirlediği çok sayıda hayvanı aldığını, yine aynı tümende Cebel Topçu Tabur Komutanı olup mübayaa işine memur edilen Yüzbaşı Selahattin Bey'in teşebbüsüne karşılık köylülerin hayvanları gizlediğini, bu tür hallerin devam etmesi durumunda hükümete bağlılığın yara alacağına işaret ederek tekâlif-i harbiyede ısrar edilmemesi talebinde bulundu. Trabzon Vilayetinden 29 Nisan 1918'de verilen cevapta; söz konusu uygulamaların kanuna aykırı olduğu, halkın daha fazla mağdur olmaması için yasaklanması ile beraber livanın durumu dikkate alınarak tedarik edilecek hayvan miktarı askeriyece belirlendikten sonra özel komisyon huzurunda fiyatları ve ödeme günü tespit edilerek mazbata karşılığında askeri makamlara teslimi edilmesi gerektiği, aksi muameleye ise engel olunması emredildi. Ayrıca o güne kadar kimlerden ne kadar ve ne cins hayvan alınmış ise sahiplerinin isimleri ile fiyatlarını içeren bir defterin vilayete gönderilmesi istendi. Trabzon Vilayeti Dahiliye Nezareti'ni de durumdan haberdar etti. Dahiliye Nezareti 28 Mayıs 1918'de Maliye Nezareti'nden vilayât-ı müstahlasanın tekalif-i harbiyeden muaf tutulması ve hazırlanan layihada bu hususlara da yer verilmesi talebinde bulundu³⁷.

Hayvanatla ilgili olarak bir başka konu yaz aylarında Görele Kaymakamlığı tarafından dile getirildi. Trabzon vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 24 Ağustos 1918 tarihli telgraftan anlaşıldığı üzere Görele kazası dahilinde hayvanatın damgalanması için mahalli Ahz-ı Asker

³⁶ Dahiliye Nezareti 29 Nisan 1918'de Maliye Nezareti'ni tekliften haberdar ederek kolaylık gösterilmesini istedi. *BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-42.*

³⁷ *BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-88.*

Şubesi Riyaseti'nden talep ve teşebbüs vuku bulduğu belirtilerek memalik-i müstahlasadaki hayvanat tahsisat-ı fevkaladeyi düzenleyen nizamname mucibince müstesna tutulduğu halde damgalanma işinin, lüzumsuz bir meşguliyet ve ahalinin günlerce işlerinden geri kalmasına neden olacağı öne sürülerek maruzatın dikkate alınması isteniyordu. Dahiliye Nezareti'nin başvurusu üzerine Harbiye Nezareti 3 Eylül'de doğu vilayetlerinde hayvanata el koyulmaması ve damgalanma işinden şimdilik istisna tutulması kararı alarak ilgili makamlara gerekli emirleri verdi³⁸.

Muafiyet kapsamında dile getirilen bir başka husus ağnam vergisinin kaldırılmasıydı. Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey, 15 Mayıs 1918'de erkek ve kısır koyunların %25'inin ve erkek kuzuların %15'inin tekâlif-i harbiye suretiyle satın alınması hakkında Meclis-i Vükela kararının Erzincan livasınca tatbikinin 3. Ordu Menzil Müfettişliği'nce talep edildiğini, fakat livada koyun kıtlığı yaşandığını, hatta dışarıdan koyun getirilmesi gerektiğini ve bu durumun ordu komutanı tarafından da teyit edildiğine değinerek söz konusu verginin 3 yıl boyunca alınmamasını talep etti. Dahiliye Nezareti durumu Sadarete intikal ettirerek livanın vergi dışı bırakılmasını istedi³⁹.

Van Valisi Haydar Bey 4 Haziran 1918'de fakir halka toprak dağıtılması talebinde bulundu. Haydar Bey istila yıllarında bütün vilayetin nüfus kayıtlarıyla beraber tapu kayıtlarının imha edildiğini, fakir ahalinin aşiret reisleri ve büyük arazi sahipleri tarafından mal gibi çalıştırıldığını ve netice itibarıyla derebeylik usulüne benzer usulün hakim olmaya başladığını, bu durumun hükümetin nüfuzunu ve kuvvetini zayıflattığını ifade ederek gelecekte hükümeti zor duruma düşürmemek için tahrir sırasında devlet arazilerinin bedelsiz ya da düşük bir bedelle fakir halka dağıtılmasını önerdi. Bunun için defter-i hakani heyetinin en kısa sürede tayin ve gönderilmesi gerektiğini beyan etti. Maliye Nezareti, Dahiliye Nezareti'nin konuya ilişkin başvurusunu kendi görüşüyle birlikte 31 Temmuz 1918'de Sadarete arz etti. Tezkerede; istila yüzünden zayi olan kayıtların yeniden tanzimi için genç ve faal memurlardan oluşan heyetlere ihtiyaç olduğu, aksi takdirde geçici önlemlerle talep edilen ıslahatın yapılamayacağı, halbuki seferberlik nedeniyle askeriye haricinde talep edilen vasıflara haiz lüzumu kadar memur bulunamayacağı ve üstelik bahsi geçen tapu tespitleri için gerekli alet ve edevatın Osmanlı topraklarından tedarikine imkan olmadığı beyanla doğu vilayetlerinde icap eden ıslahatın icrası için Almanya'dan maddi ve manevi

³⁸ BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-100.

³⁹ BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-88.

yardım alınması gerektiği öne sürüldü⁴⁰.

5- İaşe Sorunu

Maaş azlığı ve iaşe temininde zorluk çekilmesi aşağı yukarı bütün vilayetlerin ve mülki idarelerin ortak sorunuydu. İaşe ve tohumluk ihtiyacına çare olmak üzere 16 Mayıs 1918'de Erzurum, Sivas ve Trabzon Vilayetleri ile Erzincan Sancağına gönderilen telgrafta 3. Ordu adına İstanbul'dan her ay 1.500 ton zahire gönderilmesine karar verildiği, buna mukabil ordu ambarlarından muhtaç olan mahallerin iaşesi için her ay bu miktar kadar zahirenin alınabileceği ifade edilerek, bundan azami istifadeyi temin edebilmek üzere hangi sancak ve kazanın ne miktar zahireye ihtiyacı bulunduğu ordu komutanlığı ve menzil müfettişliğiyle birlikte tespit edilmesi talimatı verildi⁴¹. Hükümetin aldığı bu ve benzeri kararlara rağmen üretimin azlığından kaynaklanan zahire kıtlığı, nakliyat vasıtalarının azlığı, kömür bunalımı, nezaretler ile askeri ve mülki makamlar arasında yaşanan uyumsuzluklar gibi nedenler memur, ahali ve muhacirlerin beklentilerinin kolay kolay karşılanamayacağını gösteriyordu⁴². Buna en çarpıcı örnek olarak 2 Temmuz'da Trabzon Vilayetinden gönderilen telgraf gösterilebilir: Yerli ve muhacir ahalinin binbir zorlukla hazırladığı tarlalar vilayetin teşebbüsüne rağmen Ordu Komutanlığı'nca tohumluk verilmediğini için kısmen boş kalmış, ekilen yerlerde ise hasat düşük olmuştur. Hükümetçe de iaşe yardımı imkânı bulunamadığından ahali nebat, ot gibi şeylerle hayatta kalmaya çalışmaktadır. Bu yıl Haziran ortasına kadar havalar kötü gittiğinden büyük ümitler beslenen fındık üretimi ahalinin iaşe darlığına çare olamayacaktır. Vilayetteki toplam zirai üretim ancak altı aylık ihtiyaca kafi gelmekte olup geri kalan iaşenin dışarıdan temin edilmesi gerekmektedir. Vali Süleyman Necmi Bey bu hususların gözetilerek öşürün dışında başka bir vergi alınmamasını, öşürün de ahalinin iaşesi için harcanmasını teklif etti⁴³.

Hükümet gerek iaşe sevkindeki sıkıntılar, gerekse maaşların azlığını dikkate alarak memurların iaşelerinin ordu ve kolordular tarafından teminine karar verdi. Van Valisi Haydar Bey'in 4 Haziran tarihli telgrafı bu konuda askeri ve mülki makamlar arasında anlaşmazlığın bulunduğunu ortaya çıkardı. Haydar Bey, memurların iaşesinin İran'dan vuku bulacak mübayaa

⁴⁰ BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-107.

⁴¹ Trabzon Vilayeti'nden 30 Mayıs'ta verilen cevapta vilayetin sancak ve kazaları için toplam 600.000 kilo zahireye ihtiyaç duyulduğu ifade edildi. BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-52.

⁴² BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-67.

⁴³ BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-73.

yoluyla temin edileceğine dair 4. Kolordu Komutanlığı'nın 9 Mayıs tarihli yazısına atıfta bulunarak vilayetteki durumun İran'dan iâşe temin etmeye uygun olmadığını çünkü bu iş için tahsisat verilmediğini ve İran'dan yalnızca madeni para ile erzak alınabileceğini, fakat İran tarafında yolların elverişli olmadığını ve güvenliğin bulunmadığını işaret etti. Bu şartlar altında İran'dan iâşe temin edilemediğinden memur ve jandarmanın aç kalacağı uyarısında bulunan Haydar Bey, kolordudan eskisi gibi iâşe verilmesini rica ettiğini, memurların iâşesi kesilir ve mübayaa parası yetiştirilemeyecek olursa memur ve jandarmanın dağılacağını belirterek bu konuda süratle çare düşünülmesini istedi⁴⁴. Trabzon Valisi Necmi Bey de Trabzon'da memurların durumunun her geçen kötüleştiğini iddia ediyordu. Necmi Bey 23 Temmuz 1918 tarihli telgrafta; *"Memurin ve ailelerinin zabitan gibi cihet-i askeriyece temin-i iâşesi ve orduya geçmiş hayvanatın çiftçilere bera-yı tevzii cihet-i mülkiyeye devri hakkındaki tebliğ ve işar-ı nezaretpenahi üzerine bi'l-muhabere 3. Ordu Kumandanlığı'ndan alınan cevapnamede Harbiye Nezareti bu babda henüz bir emir tebliğ etmediği ve edildiği zaman dahi ordunun vaziyet-i haline nazaran icabı temil olunacağı beyan..."* ile memurların maaşlarının ekmek parasına bile yetmediğini, bu yüzden ellerindeki değerli eşyalarını satarak geçinmeye çalıştıklarını, fakat artık satacak eşyaları da kalmadığından dayanma kudretlerini yitirdiklerinden acilen yardım edilmesini istiyordu⁴⁵.

Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey ise 27 Temmuz'da 1918 yılı hububat miktarının livanın iâşesini temine yetmediği halde civar liva ve vilayet ahalisinin Erzincan'dan gizlice zahire satın aldığı ve naklettiği, bu halin fiyatları yükselttiği ve zahire buhranına yol açtığını belirterek liva dahilinden harice zahire naklinin yasaklanması ve bu tür girişimlerde bulunanların nakletmek üzere oldukları zahirenin iâşe fiyatı üzerinden alınıp iâşe ambarlarına konulmasına ve sorumlularının iâşe kanunu mucibince cezalandırılmalarına müsaade edilmesini talep etti. Dahiliye Nezareti söz konusu önlemleri onayladığı gibi, 29 Temmuz'da Harbiye Nezareti nezdinde girişimde bulunarak mülki idareye yardımcı olmalarını ve ayrıca livanın zahire ihtiyacının karşılanmasını istedi⁴⁶.

18 Eylül 1918'de Atina/Pazar kazası ahalisi adına Ahmet imzasıyla gönderilen telgrafta halkın sefalet içinde olduğu gözler önüne seriliyordu. İki

⁴⁴ Dahiliye Nezareti 6 Haziran'da Harbiye Nezareti nezdinde girişimde bulunarak gerekenin yapılmasını talep etti. *BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-63.*

⁴⁵ *BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-83.*

⁴⁶ *BOA, DH/İ-UM, 20-18/12-79.*

seneden beri düşmanın amansız istilasında kalarak bütün eşyaların yağma edildiği, henüz gelmekte olan muhacirlerin aç, ilaçsız ve evsiz bir halde bulunduğu, senelik hasadın ancak iki aylık ihtiyacı karşılayacağı bilindiği halde öşür ve işe alınmasının ahalinin mahvına neden olacağı vurgulandığı telgrafta ahalinin hiç olmazsa bu senelik vergilerden muaf tutulması istirham ediliyordu. Dahiliye Nazırı Vekili İzzet Bey de Sadarete gönderdiği arizada Vilayât-ı Şarkiyeye ahalisinin dört yıl boyunca büyük sıkıntılara ve acılara göğüs gerdiğine yer vererek, vilayetlerin durumunu tamir ve düzeltmek için hükümetçe 13 Haziran 1918 tarihli kararnameyle bazı rüsüm ve vergilerden affedildiği, fakat hangi vergilerin olmayacağı açıkça belirtilmediğinden söz konusu vilayetlerden öşür ile mübayaa usulünün kaldırılmasını içeren başvurular aldıklarını ve durumu Maliye ve İşe Nezaretlerine arz ettiklerini bildirdi. İzzet Bey yazının devamında vilayat-ı şarkiyenin yeniden imarı için çıkarılan 25 Aralık 1918 tarihli kararnamede de bu hususa yer verilmemesine rağmen halkın talepleri dikkate alınarak ilgili nezaretlere gerekli tebligatın yapılmasını arz etti⁴⁷.

Erzurum'da işe sıkıntısına ve karaborsaya çare olması amacıyla Ekim 1918'de Elviye-i Selâse'de külli miktarda bulunan şeker, pirinç vs. erzağın Erzurum'a nakli gündeme geldi. Sadaret makamı 26 Ekim'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği tezkerede nakil işine şu şekilde açıklık getirdi:

“Kars'ta altı ambar mevcut olup yalnız ambarın birinde 300.000 kilo miktarında şeker olduğu ve diğer ambarlarda şeker, pirinç ve milyonlarla yün ve pamuk ve pek çok halı ve kilim bulunduğu gibi Kars'taki kilise ve mağazalar ile gümrükte külli miktarda erzak, eşya ve manifatura ve konserve vesaire mevcut olup ancak ordunun ihtiyacından fazla olan miktarın bu suretle ambarda kalarak şekerin kıyyesi Erzurum'da 400 ve Bayezid'de 1.600 guruşa ve mücavir vilayetlerde daha pahalı fiyatlarla satılmakta olmasına nazaran eşya-ı mezkureden şeker ile yün, pamuk ve halı, kilim ve sairenin şimendifer ve vesait-i saire-i askeriye ile nakline halen imkan olmadığı takdirde bunların yalnız Kars'tan geniş hatlı şimendifer ile Sarıkamış'a kadar nakliyle oradan ücret mukabilinde ahali vesaiti ile Erzurum'a sevki ve oraca fûruhtu halinde hazinece fevaid-i külliye husule geleceği işar-ı mahalliyeden anlaşıldığından bahisle ordunun ihtiyacından fazla olduğu ande'l-tahkik anlaşılacak olan eşya ve mevad-ı mezkurenin Erzurum'a nakli münasip görülmekte olduğuna dair Maliye Nezareti tarafından varid olan tezkere Meclis-i Vükela'da lede-l-mütâlaa iş'ar-ı vaka münasip görülmüş(tür)...”

⁴⁷ BOA, DH/İ-UM, 20-17/12-57.

Dahiliye Nezareti ertesi gün Erzurum vilayeti ve Kars Mutasarrıflığı'nı karardan haberdar ederek gerekenin yapılmasını emretti⁴⁸.

Sonuç

Vilayât-ı Şarkiye işgal yıllarında bir yandan Rus, diğer yandan Taşnak Ermeni çetelerinin katliamına sahne oldu. Şehirler, kasabalar ve köyler sistematik bir yıkıma maruz kaldı. Yüz binlerce insan evini ve barkını terk ederek perişan ve sefil bir halde evlerine döneceklerini günü beklemeye koyuldu. Türk harekâtı muhacirlerin yurtlarına dönmesinin kapısını açarken bu insanları harap olmuş şehirler ve köyler karşılamaya hazırlanıyordu.

Basın ve yetkililer vilayetlerin yeniden imar edilebilmesi için milletin ve hükümetin yoğun mesai harcaması gerektiği üzerinde fikir birliği içerisindeydi. Hükümet ordunun harekâtı sonucu kurtarılan vilayetlerde mülki teşkilatları tesis etmek ve bu yöndeki çalışmalarını kolaylaştırmak üzere memurların maaşlarına zamdan başlayarak iâşe ve ulaşımın ordu tarafından yapılmasını ön gören bir dizi kararlar aldı. Önlemlere rağmen Mayıs ayının ortalarına kadar mülki teşkilatlar tam anlamıyla teşekkül ettirilemedi. Bu alanda yaşanan sorunlar milli mücadele dönemine de damgasını vuracaktı.

Elviye-i Selase'de yeni bir mülki teşkilatın tesisi Vilayât-ı Şarkiye'de de idari değişiklikleri ve savaş yıllarında yürürlüğe konulan bazı uygulamalardan vazgeçilmesini gündeme getirdi.

Osmanlı hükümetinin Vilayât-ı Şarkiye'de ortaya çıkan sorunlara yaklaşımı ve çözüm yolları üretmekteki yetersizliği, Elviye-i Selâse'de tam bir acziyete dönüşecekti. Devletin varlığı, sayıları bir elin parmaklarını geçmeyen insanların fedakâr omuzlarına yüklendi. Hükümet halkın refahını artırmak ve geleceğe daha ümitli bakmasını sağlamak amacıyla pek çok muafiyet kararı aldı. Bu kararlar hükümete ve yerel yönetimlere ayrıntılı iktisadi programlar geliştirmek üzere zaman kazandırsa da geçen sürede gerekli adımların atıldığı söylenemez.

Yerel mülki idarelerin, halkın bütün şikâyetlerini dikkate alarak ilgili nezaretlere bildirdikleri belgelerden ortaya çıksa da bunların çözümü o kadar kolay olmadı. Arazi reformu, iâşe, tohumluk yardımı ve diğer meselelerin çözümü devletin imkânlarıyla doğru orantılı olduğundan harcanan mesaiye karşın ulaşılan seviyeler yeterli olamamıştır.

⁴⁸ Kars Mutasarrıflığı 2 Kasım'da verdiği cevapta; nakledilmesi emredilen erzak ve eşyanın ordu emrinde olduğunu ve komutanlığın öncelikle Brest-Litovsk Antlaşması'nın dışındaki bölgelerin tahliyesini ardından da söz konusu malzemenin Erzurum'a nakledeceğini, Kars'taki malzemelerin naklinin de aylar alacağını bildirdi. Erzurum valisi Münir Bey de 17 Kasım'da Erzurum'a getirilmekte olan malzemenin doğrudan doğruya nokta ambarlarına konulduğunu ve nakliyat hususunda vilayetin devre dışı bırakıldığını haber verdi. *BOA, DH/İ-UM, 20-20/13-37.*